

СЕКЦІЯ 6. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Юрченко-Шеховцова Т.І., психолог
відділення психологічного забезпечення відділу кадрового забезпечення
Національна академія внутрішніх справ

У статті проаналізовано проблеми правосвідомості особистості в юридично-психологічному вимірі. Здійснено спробу охарактеризувати структурні компоненти правосвідомості як наукового феномена. Акцентовано увагу на різних підходах до змістової сутності поняття правосвідомості в окремих наукових галузях знання, у тому числі з позиції правової психології. Доведено, що наявні результати досліджень у предметному полі правової психології не дають змоги в повному обсязі визначити основні чинники формування правосвідомості особистості.

Ключові слова: правосвідомість, політико-правова свідомість, правова психологія, філософія права, соціологічна наука, теорія держави та права.

В статті представлений аналіз проблеми правосознання личности в юридически-психологическом измерении. Осуществлена попытка охарактеризовать структурные компоненты правосознания как научного феномена. Акцентируется внимание на различных подходах к содержательной сущности понятия правосознания в отдельных научных отраслях знаний, в том числе с позиции правовой психологии. Доказано, что существующие результаты исследований в предметном поле правовой психологии не позволяют в полном объеме определить основные факторы формирования правосознания личности.

Ключевые слова: правосознание, политико-правовое сознание, правовая психология, философия права, социологическая наука, теория государства и права.

**Yurchenko-Shekhovtsova T.I. PROBLEMS OF FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS
PERSONALITY IN MODERN CONDITIONS**

The analysis of personality's legal sense problem is presented in the article. The attempt to characterize the structural components of legal sense as scientific phenomenon was made by author. The attention is paid to different approaches to meaningful essence of legal sense understanding in certain branches of knowledge including the legal psychology position. It is proved that existing research results in the subject field of legal sense don't allow in full to determine the main factors of personality's legal sense formation.

Key words: legal sense, political and legal sense, legal psychology, philosophy of law, sociological science, theory of the state and law.

Постановка проблеми. Категорія правосвідомості традиційно має досить широку інтерпретацію в літературних першоджерелах. Зазначена багатолікость за тлумаченням змістовності й структури зумовлена різними чинниками. Перший із них – зумовленість генезису цієї категорії історичними, економічними та соціальними умовами в конкретному суспільстві.

Відповідно до цього, розуміння правосвідомості формується й розвивається на базі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо). Останні стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів і потреб, які спричинені економічною й політичною основою суспільства в певний історичний період [1].

Другий – правосвідомість як форма суспільної свідомості являє собою не тільки сукупність правових поглядів, ідей,

уявлень, а також відчуттів, емоцій, хвилювань, у яких відображається ставлення людей, соціальних груп, суспільства до чинного або бажаного права, чинних законів, тобто змістове наповнення цієї категорії є результатом взаємодії емоційного та когнітивного в окремій особистості й об'єктивного правового устрою держави.

Третій – особливості процесу соціалізації в конкретний культурно-історичний період часу розвитку людства та суспільства загалом. Людина набуває правосвідомості саме за допомогою соціалізації. У процесі усвідомлення індивідом соціальних норм (культури) відбувається перетворення соціального досвіду у власні установки, орієнтації, цінності. У ході соціалізації особистість формує свої соціальні якості, властивості, засвоює певні цінності, норми, загальноприйняті в її оточенні, а та-

кож систему їх оцінювання, здійснюється засвоєння соціального досвіду [2].

Отже, на процес становлення індивіда й формування правосвідомості впливають різні фактори, у тому числі соціальні, економічні, політичні, правові тощо.

Правосвідомість існує поряд з іншими формами суспільної свідомості, є традиційним предметом дослідження в багатьох наукових галузях. Кожна з цих галузей трактує й розуміє поняття правосвідомості виходячи з особливостей свого предметного поля та іманентних методологічних засад.

Ступінь розробленості проблеми.

У предметному полі права правосвідомість досліджувалася І. Беляєвим, С. Алексєєвим, Р. Байніязовим, А. Долговою, В. Кудрявцевим, М. Кузнецовим, Є. Лукашевим, А. Міцкевичем, Г. Дотепниковим, В. Сальниковим, І. Фарбером та ін.

У галузі теорії держави і права правосвідомість розглядається як невід'ємний супутник права, оскільки право існує нероздільно від волевиявлення й свідомості людини. На думку дослідників, вимоги та норми суспільного життя можуть виявлятися тільки тоді, коли вони пройдуть через свідомість людини. З іншого боку, реалізація права – процес інтеграції норм у правосвідомості суспільства, соціальних груп [3].

Розвиток і стан правосвідомості здебільшого зумовлений законодавством. Як потужний засіб морального та інтелектуального впливу право активно діє на розвиток тих чи інших правових уявлень і почуттів. Водночас право й законодавство як позитивні феномени державного правопорядку значно залежать від рівня та характеру правосвідомості суспільства, що, у свою чергу, впливає на процес правотворчості і правової реалізації.

У правотворчій діяльності правосвідомість є провідною детермінантою сучасної правотворчості як у вигляді психологічних очікувань і прагнень людей у сфері права, так і у формі наданих законодавцем соціально-економічних, філософських, політичних принципів і уявлень про належне упорядкування тієї чи іншої сфери суспільних відносин.

У діяльності реалізації права правосвідомість створює необхідний психологічний та ідеологічний контексти для добровільного дотримання юридичних норм. Розвинуте почуття права й законності, інтегрованість у чинний правопорядок і правову культуру можуть бути гарантом масового дотримання вимог правових розпоряджень.

Держава, формулюючи юридичні норми, передусім повинна спиратися на правосві-

домість і правову культуру народу, диференціювати й стимулювати найкращі їхні зразки, прагнути до об'єктування в чинному праві вже інтегрованих у суспільну свідомість еталонів і регуляторів поведінки.

Значний вклад у філософську розробку проблем правосвідомості внесли І. Лльїн, Б. Кістяківський, М. Коркунов, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Г. Португалов, М. Рейснер, О. Бандура, В. Бачинін, Ю. Калиновський, С. Максимов, В. Чефранов та ін.

На їхню думку, правосвідомість є атрибутом, складовою правового життя суспільства й важливою категорією філософії права. Згідно з філософськими вченнями, правосвідомість у людини наявна як форма життя, як властивість душі, тобто кожній людині притаманна правосвідомість, але в кожній вона розвинута різною мірою. Центром філософії права є духовна та етична людина, яка є суб'єктом права й носієм «нормальної» правосвідомості. Щоб зрозуміти сутність права, необхідно зрозуміти його як категорію духовного світу людини та як невід'ємний атрибут суспільного життя.

Мета статті – проаналізувати проблеми правосвідомості особистості в юридично-психологічному вимірі; охарактеризувати структурні компоненти правосвідомості як наукового феномена.

Виклад основного матеріалу. У сучасних дослідженнях філософії права, теорії держави та права увага приділяється загальній характеристиці правової культури як складової загальної культури особистості в суспільстві, як своєрідної проекції правової культури суспільства.

У соціальному контексті правосвідомість діє в тісному зв'язку з політичною свідомістю, що дало підстави для використання поняття «політико-правова свідомість». Закріплення в юридичних актах, конституціях важливих початків держави, її інститутів, політичних прав і свобод громадян є одним із показників того, що правосвідомість безпосередньо пов'язана з політичною свідомістю.

Питання політико-правової свідомості досліджували Е. Баталов, М. Михальченко, В. Мшвенієрадзе, В. Ребало, І. Надольний, К. Гаджієв, О. Уледов, Г. Щедрова, І. Жадан, В. Бебік, М. Головатий, Л. Нагорна й ін.

Політична свідомість відображає політичні відносини суспільства, ядро якого утворюють відносини між соціальними групами, націями, народами, їх ставлення до держави. Політична свідомість виражає відносини всередині держави та міждержавні відносини в узагальненому вигляді.

У контексті держави політико-правова свідомість включає в себе ставлення до

влади й закону з боку суспільства, політичних груп, організацій і окремих індивідів, усвідомлення та засвоєння ними політичних ідей, правових інститутів, форм, способів керування й зумовлених ними конкретної політичної та правової діяльності.

Узагальнюючи, необхідно констатувати, що правосвідомість становить сукупність ідей, почуттів, настроїв, які стосуються права. Вона включає й саме уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства й держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, суспільством, державою. Правосвідомість суспільства спрямована на справедливе врегулювання відносин людей, які забезпечують збереження цілісності особистості. Сучасна правосвідомість народів є важливим засобом підтримки та розвитку мирного і справедливого співробітництва між державами на міжнародному рівні.

Одним із питань соціологічної науки є питання ролі правосвідомості в формуванні суспільства, її місця в системі детермінант соціальної поведінки особистості, ціннісного підґрунтя правосвідомості, а також складної динаміки становлення правосвідомості особистості в умовах трансформації суспільства.

Питання правосвідомості особистості й соціальних груп розглядали Е. Дюркгейм, Дж.Ст. Міль, Г. Тард, М. Вебер, Е. Гіденс, Р. Дарендорф, В. Малахов, В. Казимирчук та інші.

Правосвідомість визначається ними як необхідний елемент соціальних відносин. Саме рівень розвитку правосвідомості особистості є важливим елементом її соціалізації, «індикатором» міри волі, яка реалізується в системі соціальних відносин [4].

У межах соціології досліджувались загальнотеоретичні основи ролі права, інших соціальних інститутів у формуванні моральної та правової свідомості особистості, детермінанти її соціальної поведінки, особливості регулювання й саморегулювання її діяльності.

Дослідження правосвідомості, її особливостей формування у сфері соціологічної науки передбачало можливість визначення оптимальних методів керування соціальними процесами, відповідно до регулювальної дії права, задля формування уявлення ступеня сприйнятливості особистості до правових методів регулювання. Отже, правосвідомість особистості розглядається як специфічне соціальне явище.

У межах психологічної галузі знань проблеми сутності правосвідомості розглядаються в руслі юридичної психології,

зокрема одного з її напрямів – правової психології.

Правосвідомість диференціюється за кількома критеріями: за предметом відображення (сфери правосвідомості, яка відповідає різним галузям права), за глибиною відображення правових явищ (буденна й теоретична правосвідомість), за широтою розповсюдження (масова, спеціалізована, локальна правосвідомість), за його належністю до певних суб'єктів (правосвідомість суспільства, групи, індивідів).

Окрім структури правосвідомості, визначено функціональні її компоненти, сутність яких ґрунтується на початковому положенні психологічної науки про єдність свідомості й діяльності.

Залежно від суб'єктів-носіїв правосвідомості розрізняють індивідуальну правосвідомість (правові уявлення і почуття індивіда); групову правосвідомість (правові уявлення й почуття тих чи інших соціальних груп, класів, прошарків населення); суспільну правосвідомість (правові уявлення й почуття суспільства загалом).

Залежно від рівня пізнання сутності правових явищ, глибини відображення юридичної дійсності розрізняють повсякденну (масову, емпіричну) правосвідомість; професійну правосвідомість; науково-теоретичну правосвідомість.

Існує багато підходів щодо кількості компонентів правосвідомості. Так, Г. Долгова виокремлює п'ять компонентів правосвідомості: знання про права та уявлення про право; ставлення до права; вимоги, що висувуються до права; ставлення до виконання правових приписів.

Проте більшість дослідників вважають, що структура правосвідомості складається з трьох компонентів: знання права, ставлення до права, поведінкова настанова.

Деякі дослідники (В. Щегорцев, В. Сапун, О. Ратінов, О. Яковлев) включають до структури правосвідомості пізнавальний, вольовий і оцінний компоненти; пізнавальний, чуттєво-емоційний, поведінковий; раціонально-ідеологічний, соціально-психологічний, поведінковий; знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів [5]. Отже, якісні характеристики розвитку правосвідомості безпосередньо позначаються на змістовому наповненні її структурних елементів. Даючи визначення структури правосвідомості, В. Чефранов зазначав, що структуру правової свідомості загалом можна розглядати як внутрішню організацію цієї свідомості, що відображається в її будові, тобто в розчленуванні на складові елементи, а також у взаємозв'язку та взаємодії цих

елементів. На його думку, необхідно враховувати різноманітні аспекти: рівень і форми відображення суспільного буття, суб'єкта правового відображення, специфіку предмета правового відображення, роль різноманітних елементів правової свідомості в житті й розвитку суспільства.

Аналізуючи доробок правової психології, зауважимо, що правосвідомість складається з раціональних компонентів, але її підґрунтя містить ірраціональні компоненти.

Правосвідомість певною мірою є ареною боротьби раціональних та ірраціональних компонентів, але домінуючими для гармонійної особистості є чинники самоконтролю й самозобов'язання. Водночас на індивідуальному рівні розвинена правосвідомість зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінювання, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація.

Це дає змогу стверджувати про необхідність урахування психологічних складових правосвідомості в прогнозуванні поведінки всіх суб'єктів правовідносин.

З погляду особливостей сприймання права виділяють два його рівні – правову ідеологію та правову психологію. Крім того, важливим психолого-правовим феноменом, що нерозривно пов'язаний із правосвідомістю, спирається на неї, але при цьому становить собою відносно самостійну категорію, є правова культура.

Правова ідеологія – вищий рівень правосвідомості, що являє собою систематизовану, виражену в правових категоріях (законності, справедливості, рівності, єдності прав та обов'язків тощо), правових і наукових документах та втілену в об'єктивному праві науково обґрунтовану і схвалювану державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного та правового [6].

Правова психологія (побутова правосвідомість) – рівень сприймання права, оснований на почуттях, емоціях, переживаннях. На таке сприймання впливають звичаї, традиції, переконання, упередження, притаманні окремим соціальним групам.

Психологічні елементи правосвідомості – це емоційне сприйняття правових норм, знань про правові явища.

У галузі правової психології правосвідомість розглядається як рівень сприйняття права, який ґрунтується на почуттях, емоціях і хвилюваннях.

На таке сприйняття впливають звички, традиції, забобони, переконання, властиві соціальним групам. Уявлення про правові

явища схильні до наслідування, навіювання. Відносини, які будуються в різних соціальних групах, мають «стихийний» характер, нерідко мінливі до правових явищ.

Змістом правової психології є почуття, емоції, хвилювання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з чинними юридичними нормами та практикою їх реалізації. Правова психологія розглядає правову свідомість, яка виражається у вигляді окремих психологічних реакцій людини або соціальної групи на державу, право, законодавчу базу, інші юридичні феномени.

Радість чи засмучення з приводу прийняття нового або скасування чинного закону, відчуття задоволення чи невдоволення практичним застосуванням юридичних норм, дій правоохоронних органів, нетерпляче або байдуже ставлення до порушення юридичних заборон – усе це правові почуття (емоції), у сукупності вони формують у суспільній свідомості сферу правової психології.

Правова психологія – найбільш розповсюджена форма усвідомлення права, власноруч чи іншою мірою суспільним відносинам, які регулюються правом.

Саме за участі психологічних реакцій право здійснює провідні визначення своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, соціальна рівність суб'єктів тощо. Ці характеристики права виражають людські почуття й оцінки: від їх адекватності закону, психологічному настрою людей багато в чому залежить ефективність чинних актів.

Більше того, правова психологія – найбільш глибинна сфера правового відображення, яка дає такі типи індивідуальних і масових реакцій на право, законодавство, що здатні визначити рівень успішності тих чи інших законодавчих програм. Неприйняття в психології населення тих чи інших заборон або дозволів може призводити до серйозних ускладнень у реалізації нового законодавства.

Правосвідомість з погляду юридичної психології як складне змістове явище включає значну галузь несвідомого – сукупність психічних явищ і процесів, які зумовлені фактами дійсності. Сфера несвідомого активно залучена до ґенези правових уявлень, бере участь у формуванні як правової (стереотипи, звички тощо), так і протиправної поведінки.

Несвідоме як явище правової психології відображається в таких формах пізнання дійсності, як інтуїція, психологічний афект, паніка, звичні дії, а також у прагненнях, діях та установках, чинники яких не усвідомлюються людиною.

Отже, правова психологія – принципово значуща для правового регулювання сфера суспільної свідомості.

Дослідники по-різному розглядають правову психологію. Правова психологія – важливий і складний структурний проша-рок правосвідомості, який поєднує в собі духовний комплекс почуттів, настроїв, емоцій, волі, уяви, фантазії, інтуїції. Вона визначає глибинні джерела правотворчого і правозастосовного процесу, юридичної діяльності права (Р. Байніязова).

Правову психологію як сукупність правових почуттів, ціннісних відносин, настроїв, побажань і хвилювань, притаманних усьому суспільству загалом чи конкретній соціальній групі, розглядає Н. Шеяфетдінова.

На думку Р. Кузнецова, правова психологія диференціюється стосовно різних соціальних груп, професійних колективів, окремих індивідів до права та законності. Н. Тапчан визначає правову психологію як галузь оціно-емоційного сприйняття права [7].

На сьогодні немає чітких характеристик, які б визначили основні психологічні фактори формування правосвідомості особистості в сучасних умовах.

Підтримання правопорядку в державі є результатом складної взаємодії самої держави та кожного її громадянина. Сучасні політичні перетворення в країні, нестабільність в економічній сфері, реформування органів внутрішніх справ, погіршення криміногенної обстановки впливають на «нормальне формування» правосвідомості окремої людини, а також суспільства загалом. В умовах несформованого нормативного поля, суперечностей законодавчого процесу, необхідності оновлення правил соціальної, економічної, політичної взаємодії в правовому порядку втрачаються певні цінності й уявлення про правильне чи неправильне, правове чи неправове. Соціальні трансформації викликають значне навантаження на свідомість і психологію великих соціальних груп, що, у свою чергу, негативно впливає на формування правосвідомості.

Тому ніякі санкції не можуть бути ефективними та спрямовувати поведінку людини на шлях доброчесності. Важливу роль відіграє виховання й самовиховання людини, результатом якого стає формування правосвідомості. У кожному суспільстві повинен бути авторитет держави, закону й влади, за допомогою якого можливо будувати суспільне життя. Закони повинні бути усвідомлені та вільно прийняті людиною.

Висновки. Вищенаведене актуалізує питання саме психологічного аналізу категорії правосвідомості. При цьому варто

зазначити, що підвищення зацікавленості до цієї проблеми збільшується в періоди змін і нестабільності особистісного розвитку людини. Це відбувається в періоди суспільної кризи, коли зростає соціальна напруженість, тривога, масові невдоволення, депресія чи агресія або надія на диво, паніка тощо. Колишні цінності, соціальні норми та санкції руйнуються, моральна поведінка зводиться до мінімуму. У результаті – нестійкість поведінки особистості, різних малих і великих груп, суспільства загалом. Зниження значимості моральних цінностей і норм призводить до розвитку міжгрупового та міжособистісного протистояння. На перший план виходять егоїстичні тенденції, зростає недовіра й відчуженість від позитивної участі в житті суспільства. У таких умовах неминуха «криза» правосвідомості.

Усе більш значущою на фоні негативних соціальних явищ стає потреба у формуванні правосвідомості особистості як передумови створення законослухняного суспільства. Це зумовлено соціальною важливістю правосвідомості: вона є необхідною умовою готовності особистості до дотримання соціальних і правових норм.

Водночас, незважаючи на значний обсяг наукового здобутку опрацювання проблеми становлення правосвідомості особистості, не розкритими залишаються аспекти комплексного психологічного аналізу її сучасних детермінант становлення. Зазначене, на нашу думку, є актуальним напрямом теоретико-емпіричних досліджень у межах юридичної психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Уледов А.К. Структура общественного сознания / А.К. Уледов. – М., 1968. – С. 70–148.
2. Ильин И.А. Собрание сочинений : в 10 т. / И.А. Ильин. – М. : Русская книга, 1994. – Т. 4. – 1994. – С. 53–68.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. / С.С. Алексеев. – М. : «Юрид. лит», 1981. – Т. 2. – 1981. – С. 200–277.
4. Зеленков П.Г. Процесс формирования правосознания личности как объект социологического исследования: историко-социологическое исследование : автореф. дисс. ... канд. соц. наук / П.Г. Зеленков. – Санкт-Петербург, 2008.
5. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / А.Р. Ратинов // Методология и методы социальной психологии. – М., 1981. – С. 201–214.
6. Юридична психологія : [підручник] / за заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – С. 190.
7. Титаренко Т.А. О содержании правосознания / Т.А. Титаренко // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Омск : Омская академия МВД России, 2010. – № 4. – С. 16.